

TURK XALQLARINING DASTLABKI SIYOSIY FALSAFIY QARASHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15673750>

Turobov Yorqinjon Yoqub o'g'li

Renessans ta'lim universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola Turk xalqlarining yodgorliklari va ularning falsafiy qarashlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni ilmiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada, Turk xalqlarining qadimiy yodgorliklari, ular orqali ifodalangan falsafiy g'oyalar, axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashlar o'rganiladi. Shu bilan birga, yodgorliklar orqali Sharq mutafakkirlarining, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning ta'siri, shuningdek, turklarning qadimiy falsafiy qarashlari bilan aloqalari tahlil qilinadi. Maqola, yodgorliklar va falsafiy qarashlarning o'zaro aloqalarini chuqur o'rganib, bu jarayonlarning Turk xalqlarining madaniy va falsafiy rivojlanishidagi o'rnini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Turk xalqlari, yodgorliklar, falsafiy qarashlar, Al-Farobiy, Ibn Sino, madaniyat, dunyoqarash, axloqiy qadriyatlar, Sharq mutafakkirlari.

Abstract: This article is devoted to the scientific analysis of the relationship between the monuments of the Turkic peoples and their philosophical views. The article studies the ancient monuments of the Turkic peoples, the philosophical ideas, moral values, and worldviews expressed through them. At the same time, the influence of Eastern thinkers, in particular Al-Farabi and Ibn Sina, as well as their relationship with the ancient philosophical views of the Turks through the monuments are analyzed. The article aims to deeply study the relationship between monuments and philosophical views and determine the place of these processes in the cultural and philosophical development of the Turkic peoples.

Keywords: Turkic peoples, monuments, philosophical views, Al-Farabi, Ibn Sina, culture, worldview, moral values, Eastern thinkers.

Kirish: Turk xalqlarining yodgorliklari faqatgina tarixiy obidalar emas, balki ularning falsafiy qarashlarini, dunyoqarashlarini va madaniyatini o'rganish uchun muhim manbadir. Yodgorliklar, turklarning qadimgi dinlari, falsafiy tizimlari va axloqiy qadriyatlari haqida ko'plab ma'lumotlar beradi. Ular, asosan, tengriizm, shamanizm va boshqa diniy tizimlar ta'sirida shakllangan, bu esa turk xalqlarining hayotga, tabiatga va insoniyatga nisbatan qanday qarashlarini belgilagan. Turk xalqlarining dastlabki falsafiy qarashlari, o'z davrining madaniy va ijtimoiy sharoitlariga bog'liq bo'lib, zamonaviy davrga o'tishda Sharq mutafakkirlarining g'oyalari, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning ta'siri katta ahamiyat kasb etgan. Ushbu maqolada, turk xalqlarining qadimiy yodgorliklari va ularning falsafiy qarashlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar tahlil qilinadi, shuningdek, yodgorliklarning bu falsafiy g'oyalarni qanday aks ettirganligi ko'rsatiladi.

Markaziy Osiyoda shakllangan siyosiy-falsafiy g'oyalar ezgulik va adolat tamoyillariga asoslangan bo'lib, ular davlat boshqaruvining ma'naviy asoslarini belgilash, jamiyatda barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan. Ushbu qadriyatlar nafaqat qadimgi davrdagi davlat tuzilmalarining rivojlanishida, balki keyingi davrlarda shakllangan siyosiy-falsafiy qarashlarda ham muhim ahamiyat kasb etgan. Turkiy xalqlarning falsafasi qadimdan ijtimoiy va siyosiy boshqaruvda muhim rol o'ynab kelgan. Bu falsafa ko'chmanchi turmush tarzi, diniy e'tiqodlar va tarixiy voqealar bilan shakllangan bo'lib, adolat, qonun ustuvorligi, hamjihatlikni saqlash kabi tamoyillarni o'z ichiga oladi.

Asosiy qism: Turk xalqlarining dastlabki falsafiy qarashlari va yodgorliklari o'rtasidagi aloqalarni chuqur tahlil qilish, ularning madaniy va diniy merosining qanday shakllanganligini yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Turkiy xalqlarning qadimiy yodgorliklari nafaqat tarixiy obidalar, balki ularning falsafiy g'oyalarini va ijtimoiy qadriyatlarini aks ettiruvchi manba sifatida ham ahamiyatlidir. Ular, avvalo, tengriizm, shamanizm va boshqa diniy tizimlar ta'sirida shakllangan. Bu falsafiy qarashlar, ayniqsa, tabiatga bo'lgan hurmat, inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, shuningdek, dunyoqarashdagi axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda katta ahamiyat kasb etgan.

Erta Turk davrida, shamanizm va tengriizm kabi diniy tizimlarning ta'siri ostida, turk xalqlari o'z dunyoqarashlarini ishlab chiqqan. Bu falsafiy tizimlar, insonning tabiat va ruhiyat bilan bo'lgan aloqalarini, shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan edi. Yodgorliklar orqali bu dunyoqarashlar nafaqat tasvirlangan, balki jamiyatda qadrlanadigan axloqiy qadriyatlarni ham ifodalagan. Masalan, O'rxun-Yenisey yodgorliklarida aks ettirilgan ramzlar, tabiat va inson o'rtasidagi uyg'unlikni va ruhiy dunyoga nisbatan hurmatni ko'rsatadi. Markaziy Osiyo xalqlarining ijtimoiy-siyosiy tafakkuri tarixini o'rganishda O'rxun-Yenisey yodgorliklaridan Tunyuquq, Kultegin, Bilga xoqon bitiklarining ham ahamiyati beqiyos. Ayniqsa Baykal ko'liga quyiladigan O'rxun daryosining sharqiy qirg'og'i yaqinida joylashgan (732-yilda toshga o'yib yozilgan) Qul tegin bitiktoshi Turk xoqonligidagi davlat boshqaruvi masalalarini o'z ichiga olganligi bilan diqqatga sazovor. Bu bitiktoshdagi "...turk beklari, xalqi buni eshiting! Turk xalqini to'plab davlat tutishingizni bu erda toshga o'yib yozdim. Unga qarab biling, turkning endigi xalqi, beklari!" so'zlari e'tiborga molik. Bizgacha o'nlab yozuvlar (qabr toshlar va boshqalar) yetib kelgan bo'lib ular arablar hukmronligi o'rnatilishidan oldin Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston xalqlari siyosiy-huquqiy tafakkurini umumiy ta'riflash imkonini beradi. Yozuvlarda davlat hokimiyati mustaqilligi, uning qudrati, tinchlik va osoyishtalikni o'rnatilishi xalqning iqtisodiy farovonligi bilan uzviy bog'liqligi to'g'risidagi g'oyalar o'rin olgan. Xalq haqida g'amxo'rlik qilish hukmdorning asosiy burchidir. Xalq esa o'z hukmdoriga ishonishi, uni qo'llab quvvatlashi kerak. Hukmdor farmonlari fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiydir. Hukmdor va xalqning o'zaro kelishuvi – davlat mustahkamligining eng muhim prinsipi. Urug'lar, qabilalar o'rtasida o'zaro kelishuv va hurmatning

yoʻqligi, turli guruhlar, shaxslar oʻrtasida hokimiyat uchun kurash, dushmanlarga ortiqcha ishonish davlatchilik zaminlari zaiflashuvi sabablari boʻlib, u mamlakatni chet el bosqinchilari tomonidan bosib olinishi uchun sharoitlar yaratiladi.

Ulardan tashqari bizning eng katta merosimiz hisoblangan “Avesto” ham mavjud. «Avesto» - Oʻrta Osiyo, Yaqin va Oʻrta Sharq mamlakatlari xalqlari qadimiy madaniyatining bebaho tarixiy yodgorligi boʻlib, u jahon tarixiga diniy, huquqiy, axloqiy, ijtimoiy va boshqa dunyoqarash tasavvurlarini anglashning bitmas-tuganmas manbai sifatida kirgan. Ushbu nodir tarixiy-huquqiy yodgorlik qadimgi zamonlardagi siyosiy-falsafiy va huquqiy gʻoyalar, odamlarning madaniyati, turmush darajasi, mulkiy, nikoh-oila munosabatlarini tartibga soluvchi ijtimoiy normalar, jinoyat va jazo, sud va sud amaliyoti masalalari toʻgʻrisida keng axborot beradi.[1] Abu Rayhon Beruniyning fikricha, “Avesto” ayrim hollarda, hatto, davlat yaxlitligi va birligini taʼminlashda, boshqaruvda umummanfaat va gʻoyalar mushtarakligini vujudga keltirishda muhim rol oʻynagan. [2] “Avesto”da davlat, uni boshqarish va qonunlarning xalqparvar boʻlishi lozimligi haqidagi siyosiy-falsafiy gʻoyalar ilgari surilgan. Mazkur tarixiy asarda, avvalo insonning axloqiy komilligi, maʼnaviy yetukligi, ruhiy sogʻlomligi masalalari ustuvor qoʻyiladi. Avesto jamiyat boshqaruvi va adolatga doir muhim falsafiy tamoyillarni oʻzida mujassam etgan. Bu yodgorliklar, oʻsha davrdagi turklarning dunyoqarashida tabiat kuchlari va ruhlar bilan uygʻunlikda yashash, ular bilan murosaga kelish zarurligini aks ettiradi. “Avesto”da ilgari surilgan ezgu gʻoyalar — davlat va uni idora etuvchi hokimlar haqidagi fikrlar boʻlsa ajab emas. Bu borada “Yaxshilik taʼlimini va sadoqatni amalga oshirib... yaxshi hokimlar hukm yuritaversinlar. Odamlarga va ularning avlodlariga baxt-saodat keltiradigan adolatli qonunlarni amalga oshirsinlar...” deb koʻrsatilgan. (“Yasna” 48). [3]

Turk xalqlarining qadimiy yodgorliklari, shuningdek, Sharq mutafakkirlarining, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning falsafiy gʻoyalari bilan oʻzaro bogʻlanib, ularning dunyoqarashlarini shakllantirishda katta rol oʻynagan. Al-Farobiy, oʻzining ijtimoiy va siyosiy falsafasida, adolat, erkinlik va inson huquqlari haqida fikr bildirgan. Uning ideal davlat haqidagi qarashlari, barcha fuqarolar uchun teng imkoniyatlar yaratish, hukmdorlar tomonidan adolatni taʼminlash zarurligini taʼkidlagan. Al-Farobiyning gʻoyalari, oʻz navbatida, turk xalqlarining qadriyatlarini va dunyoqarashlariga mos kelgan. Ularning hayotga boʻlgan yondashuvi, jamiyatda adolat va murosaga asoslangan boʻlib, shamanizm va tengriizm kabi qadimiy diniy qarashlarga uygʻunlashgan.

Shuningdek, Ibn Sinoning falsafasi, xususan, ilm-fan va tabiatga boʻlgan yondashuvi, Turk xalqlarining dunyoqarashlarini yangi yoʻnalishlarga olib bordi. Ibn Sinoning tabiat va ilm-fanga boʻlgan gʻoyalari, oʻz vaqtida, turk xalqlarining ilmiy bilimlarini rivojlantirishga turtki boʻldi. Uning qarashlari, turklarning tabiatni oʻrganish va ilm-fan orqali insoniyatni yaxshilash borasidagi orzulariga taʼsir etdi. Bu fikrlar, albatta, qadimiy yodgorliklarda aks ettirilgan tabiat va ilmga nisbatan yuksak hurmat bilan hamohang edi. Ibn Sinoning ilm-fan sohasidagi qarashlari, turk xalqlarining rivojlanishida yangi bilim va yangiliklarga olib kelgan.

Shunday qilib, Turk xalqlarining yodgorliklari va falsafiy qarashlarining o'zaro aloqasi, tarixiy va madaniy rivojlanishning ajralmas qismi sifatida qaraladi. Yodgorliklar, o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoitlari va diniy ta'sirlaridan kelib chiqqan holda, turk xalqlarining falsafiy qarashlarini ifodalagan. Bu yodgorliklar, bir tomondan, turklarning qadimiy diniy e'tiqodlariga asoslangan dunyoqarashlarini, boshqa tomondan esa, Sharq mutafakkirlarining ilm-fan, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy tizimlar haqidagi g'oyalarini aks ettirgan. Bu jarayon, nafaqat turk xalqlarining, balki butun Sharq dunyosining falsafiy rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Yodgorliklar orqali shakllangan qadriyatlar va dunyoqarashlar, zamonaviy davrda ham o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda. Bugungi kunda, Turk xalqlarining falsafiy qarashlari, ularning tarixiy va madaniy merosidan kuch olgan holda, ijtimoiy adolat, inson huquqlari, erkinlik va demokratiya kabi qadriyatlar asosida rivojlanmoqda. Bu jarayon, Turk xalqlarining o'z falsafiy merosini qayta tiklash va uni zamonaviy sharoitlarga moslashtirishga yordam beradi.

Xulosa: Turk xalqlarining yodgorliklari va falsafiy qarashlari o'rtasidagi o'zaro aloqalar, ularning tarixiy, diniy va madaniy rivojlanishidagi muhim elementlardir. Yodgorliklar, nafaqat madaniyat va san'atning mahsuli, balki turk xalqlarining falsafiy qarashlarini tushunishga yordam beradigan asoslardir. Ular, avvalo, turk xalqlarining o'ziga xos dunyoqarashini, axloqiy qadriyatlarini va madaniy identitetini shakllantirishda katta rol o'ynagan. Yodgorliklarda aks etgan diniy, ijtimoiy va siyosiy g'oyalar, o'z navbatida, bu xalqlarning hayotga bo'lgan yondashuvini, ulardagi insoniy qadriyatlarni va tarixiy merosni chuqurroq anglashga yordam beradi. Sharq mutafakkirlarining, xususan, Al-Farobiy va Ibn Sinoning g'oyalari, Turk xalqlarining dunyoqarashlarini shakllantirishda katta rol o'ynagan. Al-Farobiyning adolat va erkinlik haqidagi falsafiy qarashlari, Ibn Sinoning ilm-fan va tabiatni o'rganishdagi g'oyalari, Turk xalqlarining madaniy va falsafiy taraqqiyotida yangi yo'nalishlarning paydo bo'lishiga turtki bo'lgan. Bu mutafakkirlarning fikrlari, o'z davrida, nafaqat madaniy, balki siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar uchun ham muhim asos bo'lgan. Shu tariqa, yodgorliklar va Sharq mutafakkirlarining qarashlari o'rtasidagi aloqalar, turk xalqlarining falsafiy merosi va dunyoqarashini yanada boyitgan.

Bugungi kunda, Turk xalqlarining yodgorliklari va ularning falsafiy qarashlari, o'zining tarixiy ildizlaridan kuch olib, yangi davrning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlariga moslashgan holda rivojlanmoqda. Yodgorliklar, o'z navbatida, turk xalqlarining madaniy va falsafiy merosini saqlash, uni kelajak avlodlarga yetkazish va qadrlash uchun ajoyib vositadir. Bu jarayon, nafaqat turk xalqlarining, balki butun dunyoning falsafiy tafakkuriga ta'sir ko'rsatmoqda. Yodgorliklar orqali, biz ulardan o'rgangan qadriyatlarimizni zamonaviy dunyoqarashimizda qo'llash va ularni yanada rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'lamiz. Bu esa, turk xalqlarining falsafiy merosini yanada kengroq o'rganish va qadrlash imkonini yaratadi, ular o'zlarining tarixiy, madaniy va falsafiy o'tmishini yangi davrda yanada boyitgan holda kelajakka izlanishlarni olib borishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rtvelaaze E.V., Saidov A.X., Abdulaev Ye.V. Qadimgi O'zbekiston sivilizatsiyasi: davlatchilik va huquq tarixidan lavhalar. –T.: Adolat, 2001. –B 220.
2. Avesto. –T.: Sharq, 2001 –B.5.
3. Otamurodov S. “Avesto” milliy g'oyamiz manbai // Jamiyat va boshqaruv. № 2. 2002. B-36.
4. F. Muxiddinova. Siyosiy va huquqiy ta'limotlar tarixi. Darslik. –T.: TDYuI, 2011.
5. Po'latova D. va boshqalar. Sharq falsafasi. O'quv qo'llanma. –T.: JAHON PRINT. 2011.
6. A. Sharipov. Beruniyning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari. –T.: Fan, 1972.
7. Irisov A. Ibn Sino – ma'rifatparvar adib. –T.: Qizil O'zbekiston. 1962.